

Kyrkorna som kulturarv I
KUO780, 7,5 hp

Johan Mårtensson

Antal ord: 2.308 ord

ORNUNGA GAMLA KYRKA
och dess läktare



Innehållsförteckning

1. Geografi och historik.....	3
2. Ett tidigare besök.....	4
3. Den västra och äldre läktaren.....	4
4. Den norra och senare tillbyggda läktaren.....	5
5. Placering i kyrkan och bänklängder	6
6. "Andra brister eller skönhetsfel"	7
7. Slutsats	8
8. Värden i kyrkomiljön	8
9. Bildbilaga.....	9

Omslagsbild *Ornunga gamla kyrka med den västra och norra läktaren*
foto J Mårtensson 2009.

ORNUNGA GAMLA KYRKA

och dess läktare

*Det är mörkt och kallt, det är trångt och obekvämt,
jag sitter ensam på en av västra läktarens bänkar.
Här har man suttit i minst 300 år och det märks på
furubrädorna och ekplankens vackra patina och inte
minst på den smidda spik som sticker mig i ryggen.
Spikens spets glänser metalliskt men i övrigt är
den täckt av rost. Varför sitter den där?
Hur kunde hantverkaren lämna den,
för att sticka folk i ryggen i 300 år?*

1. Geografi och historik

Ornunga ligger cirka en mil sydost om Vårgårda och tillsammans med byarna (socknarna) Asklanda och Kvinnestad utgör de Asklanda församling som är en del av Vårgårda pastorat. Varje by har en egen kyrka, utöver dessa tre ligger här även Ornunga gamla kyrka som stundtals är öppen under sommaren men annars fungerar som museum. Kyrkan är belägen i en svacka i ett område som är klassat som riksintresse för kulturmiljövård. Den lilla stenkyrkan som är murad i gråsten ligger tillsammans med kyrkogården omgärdad av en stengärdesgård. Kyrkogården som är ängslik och slås en gång per år är ett vackert exempel på hur våra kyrkogårdar såg ut före det att 1800-talets park ideal slog igenom. Här tronar även den handdrivna klockstapeln uppförd någon gång under 1670-tal. Man tror att kyrkan som är i romansk stil är byggd någon gång under 1200-talet, med tidens gång har kyrkan byggts om och till vid flera tillfällen. Tidigare hade kyrkan det mindre och mer avskilda kor som var brukligt för de medeltida kyrkorna, detta fick i samband med en tillbyggnad av kyrkorummet full bredd. Man har byggt till två vapenhus ett timrat och ett i skiftesverk, även en sakristia i sten är tillbyggd. Andra stora förändringar från kyrkans ursprungliga karaktär är de stora fönstren som ersatt medeltidens små gluggliknande fönster samt det folkligt målade innertaket. Tidigare var kyrkorummet öppet till nock och takstolarna synliga, de är romanska med bindbjälke och korsande stödben man har blandat gran och ek. De står med endast en alns mellanrum och är mycket smäckra i sitt utförande, synliga var de troligen en



Ornunga gamla kyrka foto J Mårtensson 2009.

fröjd för ögat. Idag är takstolarna förstärkta med stöttor och strävor och konstruktionerna ger ett förvirrande intryck men allt är en del av kyrkans historia som vittnar om en tid av förfall och bristande underhåll. I samband med att man 1904 beslutade att bygga Ornunga nya kyrka skadades den gamla av en jordbävning, man bestämde då att denna skulle rivas. Bröderna Birger och G-M Sandzén fick dock med sig bygdens folk i ett projekt med målsättningen att rädda kyrkan och bevara den för framtiden. Svältornas fornminnes förening bildades och man köpte kyrkan och lät rusta upp den. Under de senaste hundra åren har en del måleri, underhåll och konservatorsarbeten utförts.

2. Ett tidigare besök

2008 arbetade jag i närheten och passade då på att besöka den gamla kyrkan för att studera takstolarna, på väg upp till takkonstruktionerna passerar man läktaren och dess bänkar. Där blev jag stående, fascinerad över inredningens enkelhet och taffliga utförande, ”detta är ju ändå en kyrka”, tänkte jag.

Det som från början var tänkt att bli en studie av läktaren och bänkarna från ett hantverksmässigt och konstruktionsfördjupande perspektiv har glidigt över till att bli en fördjupning i det praktiska men ”icke perfekta” snickeriets konst, vilket jag kärleksfullt uppskattar. Jag har främst tittat på läktaren med bänkar men jag har inte kunnat undgå att ta upp ett par detaljer från själva kyrkorummet.

3. Den västra och äldre läktaren

När man går in i Ornunga gamla kyrka gör man det genom det södra liggtimrade vapenhuset, man passerar en trädörr och därefter den järnbeskodd kyrkporten. Inne i kyrkan befinner man sig då i den bakre delen av kyrkorummet och under den västra läktaren som man tror är uppförd någon gång mellan 1625-1699¹. Läktaren bärs upp av grovt tillyxade ekstolpar av olika dimensioner, troligtvis är de återanvända. Vid byggandet av läktaren har man använt sig av intressanta tekniker, här finns skiftesverkens ståndare och tvärbjälkar och kyrkorummets bakre bänkrad är delvis inskiftad i stolpen. Spåren tyder på att det här kan ha varit en tidigare midjehög avgränsande vägg som man senare tagit bort då den norra läktaren byggts till. Även upptill på stolparna finner man skifteslösningar, läktaren bärs upp av uthuggna gaffelliknande omfattningar. Med dessa spår kan man förutsätta att läktaren är byggd av lokala timmermän, kanske samma män som byggde det västra vapenhuset i skiftesverk eller den närliggande skiftesladan i Landa. Golvet på den västra läktaren består av spräckta ekplank/klovor synligt genomspikade och sammannaglade med 36 mm dymplingar. Bänkarnas konstruktion är enkelt utförd, man sitter i fyra bänkrader och lutningen har man fått fram genom att med grova spik nagla samman tre par bjälkar till V:n som man lagt ner.

¹ Bebyggelseregistret - kulturhistorisk bebyggelseinformation, Inventerarens bedömningar.

Den undre bjälken är fastspikad i golvklovarna och den övre trapplik huggen dels som upplag för själva sittbrädan och dels för att man lättare skall kunna kliva in i bänkraden. De väl slitna sittbräderna och ryggstöden består av 1 ¼ tums granbräder med kärnsidan upp. Undersidan visar spår efter enbladig ramsåg. Sittbräderna och ryggstöden har längdmässigt inte räckt till utan man har varit tvungen att skarva bräderna, detta är gjort med en utdragen diagonal fasning utan att bräderna hamnat i samma liv. Lösningen är funktionell men inte för ändamålet, dessa av rumpor välnötta skarvar kan inte ha varit sköna att sitta på (se bild nr 1 i bilagan). Snickeriarbetet är påfallande enkelt i sitt utförande och nivån på det färdiga resultatet är inte begränsat av material eller verktyg utan det blev nog som tänkt. Man har genomgående haft mycket god virkeskvalitet.



Bänkarna på den västra läktaren foto J Mårtensson 2009.

4. Den norra och senare tillbyggda läktaren

Den norra läktaren vilar på ek- och granstolpar skrädda till skarpkant, hörnen är något fasade och avslutas snyggt upptill med en svanhals. Denna del av läktaren är tillbyggd vid ett senare tillfälle och sträcker sig längre in i kyrkorummet längs den norra väggen. Befinner man sig nere vid predikstolen ser man de båda läktarna och deras utsmyckningar, själva sargen är klädd med speglar och med en snidad fris nertill. Spegelarna som på den västra läktaren är bemålade är något varierande i storlek, de är styrda av brädernas bredd och man har dolt skarvarna med spegelns ram. Även läktarnas snickarglädje nertill skiljer sig, på den norra och senare uppförda läktaren är de betydligt bättre gjorda än på den västra läktaren.



Snickarglädje på den västra respektive norra läktaren foto J Mårtensson 2009.

Man kan konstatera att ju längre bak i kyrkorummet ett bearbetat föremål är, desto sämre utfört är det, är de dessutom inte synliga nere i från exempelvis predikstolen som läktarens bänkar, är de rent av slarvigt utförda. Den norra läktaren har tre bänkrader, här har man löst bänkarnas trappning och stomkonstruktion på ett annat vis, den utgörs av tre stycken tre tums

ekplank, trapplikt uthuggna, här har man gradat in stolpar som bär sittbräderna och ryggstöden. En av gradningarna har troligtvis haft dålig passform och glappat. Detta har man löst genom att till stolpen spika på en sträva i form av ett gammalt tak spån, några av spikarna har krökts. Reparationen är fullt funktionell men hade passat bättre i en lada. I ändan av en sittbräda finner man ett hankhål som har huggits med en gluggyxa, dessa gjordes för att underlätta timmertransporter. I hankhålen fäste man ett rep eller en kedja så att man med häst kunde dra ut timret ur skogen, detta smycke tror jag inte är välkommet att klä dagens kyrkbänkar.



Stommen till den norra läktarens bänkar med lagning i form av brädlapp och krökta spik (se även bild nr 2 i bilagan) samt sittbräda med hankhål foto J Mårtensson 2009.

5. Placering i kyrkan och bänklängder

Med reformationen byggde man om kyrkorna, de medeltida var tvungna att anpassas till det nya, bland annat tillkom predikstol, läktare och fast bänkinredning. Kvinnorna satt på den norra sidan och männen på den södra sidan en förklaring till detta är att den södra sidan symboliserade det gamla förbundet (gamla testamentet) som utgår från skapelsen och följer Israels historia och alla profeterna fram till den siste i profeternas rad som är Johannes Döparen². Han står därför alltid på södra sidan av Kristi kors. På korsets norra sida står Jungfru Maria, hon är den första i det nya förbundet (nya testamentet). Från henne går tiden vidare längs den norra väggen och slutar med den yttersta dagen. Maria är symbolen för det kvinnliga och den kristna kyrkan och till henne sökte sig kvinnorna i kvinnligt samförstånd. Johannes Döparen är vägröjaren och förlöparen han symboliserar det manliga. De var ofta avbildade i form av skulpturer eller målningar på var sida av Kristi kors och där ifrån kunde målningarna löpa längs de norra och södra väggarna, dessa fungerade som bibel för den ofta icke läskunniga allmogen.

I 1686 års kyrkolag anbefalles upprättande av bänklängder³, en sed som funnits sedan reformationen. Platsernas inbördes ordning fastställdes i sockenstämman eller senare i kyrkorådet. Fördelningen av platser i kyrkan skedde huvudsakligen efter fyra principer. Man

²Martling, Carl Henrik (2004). Talande tystnad om kyrkans symbolspråk. Sid.35 och 39-40. Artos & Norma bokförlag.

³ Dahlberg, Markus (red.) (2002). Västergötland - landskapets kyrkor. Bänklängder av Margareta Kempff Östlind. Sid. 33 - 34. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

kunde a) sätta sockenborna efter storleken på deras hemman, b) efter deras ålder, c) efter vilken by de tillhörde eller så kunde man d) lotta ut platserna. I Västergötland förde man flitigt bänklängder under 1600- och 1700-talen, detta avtog under 1800- talet.

Cirka två tredjedelar av bänklängderna finns bevarade, men tyvärr saknas bänklängderna från Ornunga gamla kyrka, vilket jag konstaterat efter två besök på Göteborgs Landsarkiv och efter samtal med Margareta Kempff Östlind som bekräftade att så var fallet (se referens 3).

Svältornas fornminnesförenings nuvarande ordförande Marianne Lindh hade dock en klar bild av hur man historiskt varit placerad i kyrkan, uppgifter hon grundade från samtal med tidigare styrelsemedlemmar och församlingsbor (se bild nr 3 i bilagan). Den norra sidan var ”kvinnsidan” eller som den även kallades ”spinnsidan”, den södra var ”mansidan” eller som den kallades ”svärdssidan”. Längst fram på söder sida finns två kortare bänkrader med högre valvformade ryggstöd dessa är något rymligare än övriga bänkplatser och var avsedda för jägmästaren även kallad hejderidaren samt en adelsfamilj från Sällershög i Asklanda församling, dessa cirkulerade besöken mellan de tre församlingskyrkorna i Ornunga, Asklanda och Kvinnestad. Även längst fram på den norra sidan nedanför predikstolen finns en rymligare bänkrad denna var avsedd för prästens familj. Här finns dock uttag för kyrkstöten, med vilken slumrande församlingsbor bryskt kunde väckas, vilket tyder på att klockaren eller kyrkvärden periodvis har suttit här. Längst fram i kyrkorummet finns en mindre bänk där försångaren satt, hans uppgift var att leda kören i den i övrigt instrument lösa gudstjänsten. På den västra läktaren satt drängarna och på den norra läktaren satt pigorna. Här satt även församlingens ungdomar, pojkarna hos drängarna och flickorna hos pigorna. På sargen till läktaren kan man se inristade initialer av namn och gårdsnamn, om detta är klotter eller ordnad placering vet man ej.



Inristade initialer avmålade med blyerts J Mårtensson 2009.

6. ”Andra brister eller skönhetsfel”

På ett flertal platser finner man bräder sågade med enbladig ramsåg, spräckspår och ”ligget” är ofta väl synliga. Golvet nere i kyrkorummet är kilhugget med generalskarv här har man låtit ”liggen” vara kvar trots att man likaväl kunnat kapa av brädan. Dessa gluggar i golvet skulle aldrig ha lämnats kvar idag, men då var det helt naturligt, en bräda såg ut på det viset (se bild nr 4 i bilagan). På en annan plats i kyrkorummet ser man berget komma upp i dagern ur golvet och här har man bekymmerslöst format golvet efter bergsknallen (se bild nr 5 i bilagan), något vi förknippar med skärgårdsbryggor men inte ett kyrkogolv.

7. Slutsats

Hantverkarna som byggde Ornunga gamla kyrkas inredning var lokala timmermän vilket skifteskonstruktionslösningarna tyder på. Dessutom kan man utgå ifrån att lejda utom socknes hantverkare skulle ha presterat ett bättre hantverk. Man har haft bra virkes kvalitéer att arbeta med, men man har verktygmässigt varit något begränsade troligtvis hade en handsåg och några profilhyvlar varit välkomnade. Läktaren kan vara byggd av drängarna som själva skulle sitta där, dessa mångsysslare behärskade mycket men saknade expertisens perfektion vilket skulle kunna förklara resultatet. Mer troligt är dock att det är lokala timmermän med fasta direktiv som utfört arbetet. Det skulle synas och kännas vilken ställning man hade i samhället, ju längre fram i kyrkorummet desto finare folk och med det bättre utrymme och finare utförda snickeriarbeten. De bakre läktarplatserna utom synhåll för de i salen sittande är mycket enkelt utförda, det är dåligt med utrymme och obekvämt, dessa platser avsedda för pigor och drängar tycks mer tjänstgjort som en påminnelse av klasstillhörighet än bänkar. Det sägs ju att vi inför herren alla är lika men byggmästaren och hans direktiv sade något annat.

8. Värden i kyrkomiljön

I en tid som denna då man bland brädgårdens finhyvlade regler omöjligt kan få en sticka i fingret kan ett besök i Ornunga gamla kyrka kännas som en månfärd. En svunnen tid och ett svunnet leverne tränger sig påtagligt på besökaren, här möts man av grovt tillyxat snickeri, böjda spik och flisiga ytor. Här råder de enkla och de praktiska lösningarna, funktionalitet har gått före utseende. Dagens byggande och byggare är så långt ifrån detta tänkande eller tillstånd att vi nu mer till och med har svårt att utföra trovärdiga restaureringar och rekonstruktioner. Det skulle dock kännas löjeväckande att med flit spika upp skevt avsågade bräder, man kan bara lugnt konstatera att miljöer likt Ornunga gamla kyrka är av ett mycket stort kulturhistoriskt värde. Här har vi dels unika kyrkomålningar, medeltida takstolar och träskulpturer, men vi har även en möjlighet att studera och förstå de människorna som lämnat dessa byggnader efter sig. De var troligen så olika oss som de spår de lämnat och den där spiken som stack mig i ryggen känns som en viktig kugge till förståelse och av högsta kulturhistoriska värde, var det kanske det timmermannen tänkte, när han avstod ifrån att dra ut den.



Den smidda spiken som stack mig i ryggen foto J Mårtensson 2009.

9. Bildbilaga



Bild nr. 1 Fasad skarv av bänkbräder foto J Mårtensson 2009.



Bild nr. 2 Lagning av kyrkbänk foto J Mårtensson 2009.

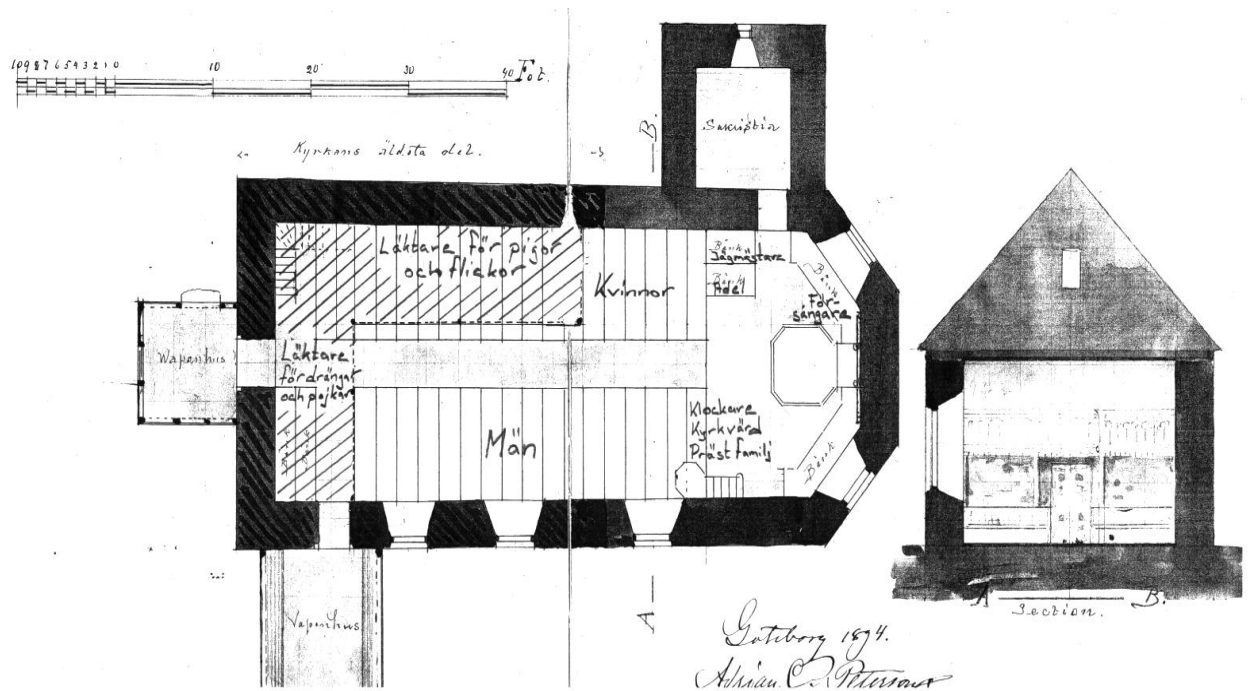


Bild nr. 3 Ritning över Ornunga gamla kyrka kopierad från original hämtad vid Göteborgs landsarkiv. Bänklaceringen inritad efter Marianne Lindhs beskrivning.



Bild nr. 4 Golvet i kyrkorummet med det huggna "ligget", ett spår efter enbladig ramsåg foto J Mårtensson 2009.



Bild nr. 5 Berg kommer upp i dagern ur kyrkorummets trägolv foto J Mårtensson 2009.